

zrcalne slike resničnosti v naravi, dovoljene in primerne za umetniško izpoved? Ko si je pračlovek postavil prvo kolibo, je dal vedeti, da mu narava sicer daje navdihe, da pa je svoboden v domišljanju in izumljanju svojih oblik. Še več, vprav izumljanje takih oblik je bistveno človeški species. Čiste oblike kvadratov, kakršnih ne ustvarja sama narava, so zanesljiv znak, da deluje misleči človeški duh. Naj se zgleduje pri naravi ali pri delu drugega umetnika ali jih domišlja sam, v vsakem primeru bo o polnokrvnosti umetnikove stvaritve odločala intenzivnost izpovedovanja in samosvojest njegove govornice; tista »osebna nota«, ki je potrdilo, da so se ob spočetju umetnine tvorni elementi likovnega dela zlili v nedeljivo spojino.

Poglejmo поблиže še očitek glede »mode«. Vsaka novost je na začetku prijetno ali neprijetno presenečenje, ki sčasoma s privajenostjo zamre ali pa se široko razraste. Novosti vselej radi zmerjamo z »modo«. Le če so uspele zabrisati globlje sledove v čustvovanju svoje dobe, jim priznamo ime sloga, umetnostnega toka ali zgolj slogovne različice. Nedvomno so tudi baroku in rokokoku na začetkih očitali modnost. Gotovo so kot papagajstvo obsojali spreobrnitev k njima. Pametneje je z obsodbo počakati toliko časa, da vidimo, ali se cepič prime ali ne, ter šele potem novost sprejeti ali zavrniti. Dolžnost kritike je s poglobljeno analizo raziskovati, ali novi likovni pojavi le ne vsebujejo toliko obetavnih elementov, da bi jih mogli pripisati novemu pogledu na svet. In pri tem ne pozabimo, da bomo celo v primerih, ko gre res zgolj za ceneno »modo«, dostikrat ugotovili, da je, če je našla širok odmev med množicami na koncu koncev le zapolnila — morebiti malo pomembno in banalno — vrzel v občem čustvovanju. To ji kajpa še ne daje legitimacije polnokrvne umetnosti, navaja pa nas na bolj previdno presojanje dandanašnjih vse češče porajajočih se novosti.

* * *

Razmišljanje te vrste ob slovenski grafiki se bo morebiti zdelo dokaj nenavadno. Ali celo neumestno. Vendar nam prav ta razstava daje odgovore na zapisana vprašanja. Grafiki, slikarji in kiparji dobro vemo, da niso to obrobna vprašanja, kakor bi se komu zdelo na prvi pogled; vsak dan nam jih zastavljata občinstvo in kritika.

Beseda tujih avtorjev

Pozitivizem, metafizika in religija

Werner Heisenberg (rojen leta 1901 v Würzburgu) Niels Bohr in Albert Einstein so največji fiziki dvajsetega stoletja. Po končanem študiju v Münchnu je bil Heisenberg asistent pred kratkim umrlega fizika Maxa Borna v Göttingenu, ustanovitelja tako imenovane göttingenske šole, ki je dala vrsto najbolj znanih fizikov, kot so bili Robert Oppenheimer, Enrico Fermi, C. F. von Weizsäcker itd. Nato je sodeloval nekaj let z Nielsom Bohrom v Kopenhagenu, drugem pomembnem centru moderne fizike. Od leta 1927 do leta 1941

je bil profesor teoretične fizike v Leipzigu, sedaj pa je direktor inštituta za fiziko v Münchnu.

Heisenberg je bil med najbolj genialnimi učenci Nielsa Bohra in avtor mnogih novih spoznanj in odkritij s področja kvantne teorije in atomske mehanike. Že leta 1932 je prejel za pionirsko delo v moderni fiziki Nobelovo nagrado. Bil je med podpisniki znane göttingenške deklaracije, v kateri so leta 1956 nemški znanstveniki javno protestirali proti načrtom o atomski oborožitvi Zahodne Nemčije in terjali splošno razorožitev. Zagrebška univerza mu je leta 1970 podelila častni doktorat.

Leta 1969 je Werner Heisenberg izdal knjigo z naslovom »Del in celota« (Der Teil und das Ganze), v kateri pripoveduje o razvoju atomske fizike v obdobju zadnjih petdesetih let, kakor ga je sam doživljal. Vsebina knjige so razgovori v krogu atomskih fizikov, ki so utirali pota novim spoznanjem in odkritjem. Atomska fizika, kot piše v uvodu, je v teh razgovorih scena, na kateri nastajajo človeški, filozofski in politični problemi. Ti so mučili znanstvenike, kar dokazuje, kako težko je ločiti razvoj eksaktne prirodne znanosti od najbolj splošnih družbenih in človeških vprašanj.

V poglavju, ki ga objavljamo, obnavlja Heisenberg razgovore iz Kopenhagna leta 1952, v katerih je bila v ospredju filozofska problematika. Werner Heisenberg: Der Teil und das Ganze. — Piper Verlag, München 1969.

Werner
Heisenberg

Ko so se po vojni začeli obnavljati mednarodni znanstveni stiki, so se stari prijatelji iz atomske fizike znova srečali v Kopenhagnu. Spomladi leta 1952 je bilo tam posvetovanje o gradnji velikega evropskega pospeševalnika, ki me je zelo zanimalo. Pričakoval sem namreč, da bo s pomočjo takega pospeševalnika mogoče eksperimentalno odgovoriti na vprašanje, ali pri udarcu dveh, z energijo nabitih elementarnih delcev zares nastaja veliko vrst delcev, kot sem domneval, ki se razlikujejo po simetrijskih lastnostih, po masi in po življenjski dobi, podobno kakor stacionarna stanja atomov in molekul. Toda ne bom govoril o tej temi, marveč o razgovoru z Nielsom in Wolfgangom, ki je prišel na posvetovanje iz Züricha. Sedeli smo v zimskem vrtu, ki se je dotikal Nielsovega doma, in govorili o stari temi: ali fiziki popolnoma razumejo kvantno teorijo in ali je razlaga, ki smo jo dali pred petindvajsetimi leti, obogatila moderno fiziko. Niels je pripovedoval:

»Pred kratkim je bilo v Kopenhagnu filozofsko srečanje, ki so se ga udeležili zlasti predstavniki pozitivistične smeri, posebej še zastopniki dunajske šole. Poskušal sem govoriti o razlagi kvantne teorije. Toda po predavanju ni bilo opozicije in ne vznemirljivih vprašanj in priznati moram, da je bilo to zame najbolj grozljivo. Kajti če te kvantna teorija ne spravi v osuplost, je vendar ni mogoče razumeti. Najbrž sem tako slabo predaval, da ni nihče dojel, o čem sem pravzaprav govoril.«

Wolfgang pa je nadaljeval: »Dvomim, da je bilo tako zaradi predavanja. Pozitivisti so globoko prepričani, da je treba dejstva sprejeti, kakor jih vidimo. Kakor vem, je Wittgenstein zapisal, da je svet vse, kar se dogaja. Svet je celotnost dejstev, ne stvari. Tako je mogoče brez obotavljanja sprejeti teorijo, ki opisuje dejstva. Pozitivisti vedo, da kvantna mehanika pravilno opisuje pojave in jo zato sprejemajo. Kar pa mi še dodajamo, kot

npr. o komplementarnosti, interferenci verjetnosti, relaciji nedoločenosti, o odnosu med subjektom in objektom, ocenjujejo kot meglen, liričen doatek, kot vračanje v predznanstveno mišljenje, kot govoričenje, ki ga ne kaže resno sprejemati, ker je v najboljšem primeru neškodljivo. Tako pojmovanje je morda sicer logično sklenjeno, ne vem pa, kaj pomeni potem naravo razumeti.«

»Pozitivisti bi dejali,« sem ga dopolnil, »da pomeni razumevanje isto kot možnost predvidevanja. Če je lahko predvidevati posamične dogodke, smo razumeli samo majhen izsek, če lahko predvidimo več različnih dogodkov, razumemo širše področje. Med čisto — malo — razumeti in skoraj — vse — razumeti je kontinuirana lestvica, toda kvalitativna razlika je med možnostjo predvidevanja in med razumevanjem.«

»Se ti zdi, da zares obstaja takšna razlika?«

»O tem sem prepričan,« sem odgovoril, »in vem, da smo o tem govorili pred tridesetimi leti na nekem kolesarskem izletu po Bavarski. Morda bom bolj razumljiv s tem primerom: če gledam letalo na nebu, lahko s veliko stopnjo verjetnosti izračunam, kje bo letelo čez eno sekundo. Pot leta podaljšam v ravni črti, če pa vem, da poteka v krivulji, bom vračunal krivuljo in v večini primerov uspel. Toda za pot letala še nisem vedel. Šele če sem prej govoril s pilotom, ki mi je pojasnil nameravani polet, bom tudi vedel, kam leti.«

Niels je bil le na pol zadovoljen. »Težko bo to podobo prenesti v fiziko. Zdi se, da bi se s pozitivisti hitro sporazumel o tem, kaj hočejo, ne pa o tem, česa nočejo. Če povem nekoliko natančneje: stališče, ki ga poznamo zlasti iz Anglije in Amerike in ki so ga pozitivisti dvignili v sistem, temelji v etosu začetkov novoveške prirodne znanosti. Do takrat se je znanost zanimala samo za velika dogajanja v svetu in za njihovo notranjo povezanost ter jih razlaga s sklicevanjem na stare avtoritete, predvsem na Aristotela in na cerkvene nauke. Malo pa se je zanimala za posamična izkustva. Zato se je široko razmahnilo praznoverje, ki je zameglilo podobo posamičnosti, pa tudi v velikih vprašanjih se znanost ni premaknila z mesta, ker ni bilo dovoljeno starim avtoritetam dodajati novega znanstvenega gradiva. Šele v 17. stoletju se je znanost odtrgala od avtoritet in se obrnila k izkustvu, to je k eksperimentalnemu raziskovanju posamičnih pojavov.

Pravijo, da so se znanstvene družbe, kot Royal Society v Londonu, takrat bojevale s praznoverjem tako, da so trditve iz magičnih knjig izpodbijale z eksperimenti. Zapisano je bilo npr., da hrošč, ki ga položiš opolnoči z zakletvami v sredo kroga, ne more več zapustiti kroga. Narisali so na mizo velik krog, položili hrošča ob natančnem ponavljanju formul v sredo in opazovali, kako zadovoljen je iz kroga pobegnil. Člani akademij so morali sprejeti obveznost, da ne bodo govorili o velikih dogajanjih in njihovi povezanosti, temveč le o posamičnih dejstvih. Teoretična razmišljanja o naravi so bila namenjena samo skupinam pojavov, ne pa njihovi povezanosti s celoto. Teoretičnega obrazca niso razumeli kot napotilo za ravnanje, temveč tako kot danes v priročnikih za inženirje formule za trdnost materiala. Tudi Newtonov izrek, da se zdi sebi kot otrok, ki se igra na morskem pesku in je vesel, ko je našel gladek kremen ali lepo školjko, medtem ko je pred njim neraziskan ocean resnice, tudi ta izrek izraža etos začetkov novoveške prirodne znanosti. Seveda je v resnici Newton napravil mnogo več. Uspel

je za veliko področje prirodnih pojavov formulirati temeljne zakonitosti. Toda prav o tem se ni smelo takrat govoriti.

V boju proti avtoritetam in praznoverju na področju prirodnih znanosti pa so seveda streljali tudi mimo cilja. Starejša poročila pravijo, da včasih pada kamenje z neba, ki ga v samostanih in cerkvah hranijo kot relikvije. V 18. stoletju so ta stara sporočila odklanjali kot praznoverje in zahtevali, naj samostani kamenje pospravijo. Francoska akademija pa je celó sklenila, da se s poročili, ki pripovedujejo o padajočem kamenju, ne bo ukvarjala. Celo opozorilo, da stare govornice definirajo železo kot snov, ki pada včasih z neba, ni omajalo akademije. Šele ko je tudi v bližino Pariza padlo nekaj tisoč kosov meteorskega kamenja, je akademija popustila. S tem hočem povedati, kakšno je bilo duhovno razpoloženje na začetku novoveške prirodne znanosti. Vsi pa vemo, koliko novih izkušenj je to razpoloženje omogočilo in kakšen znanstveni napredek je povzročilo. Pozitivisti skušajo ta postopek novoveške znanosti utemeljiti s filozofskim sistemom in ga opravičiti. Opozarjajo, da pojmi, ki jih je uporabljala prejšnja filozofija, nimajo enake stopnje zanesljivosti kot pojmi prirodne znanosti. Menijo, da so vprašanja, ki jih je postavljala in razlagala, brez smisla in da je šlo za navidezne probleme, s katerimi se ne kaže ukvarjati. Seveda se strinjamo, da je treba težiti za čim večjo jasnostjo pojmov. Toda prepoved razmišljanja o splošnih vprašanjih, ker zanje ni jasnih pojmov, mi ni razumljiva. Pri taki prepovedi tudi kvantne teorije ni mogoče razumeti.«

»Če praviš, da ni mogoče več razumeti kvantne teorije,« ga je vprašal Wolfgang, »meniš morda, da fizika ne sestoji samo iz eksperimentov in merjenj po eni in iz matematičnega aparata obrazcev po drugi plati, temveč da je na stični točki med obema mesto pravi filozofiji? Ali to pomeni, da moramo z uporabo vsakdanjega jezika razložiti, kaj se pri igri med eksperimentom in matematiko pravzaprav dogaja. Domnevam, da nastajajo vse težave za razumevanje kvantne teorije prav na mestu, ki ga skušajo pozitivisti zamolčati, ker ni mogoče operirati z natančnimi pojmi. Eksperimentalni fizik pa mora svoje poskuse razložiti z vsakdanjo govorico in pri tem uporablja pojme klasične filozofije, o katerih seveda vemo, da ne ustrezajo natančno naravi. To je temeljna dilema, ki je ni mogoče prezreti.«

»Pozitivisti,« sem dodal, »so zelo občutljivi za tista vprašanja, ki imajo, kot pravijo, predznanstveno naravo. Spominjam se knjige Philippa Franka o zakonu vzročnosti, v kateri vsa podobna vprašanja in formulacije odpravlja z očitkom, da gre za relikte iz metafizike, iz predznanstvene ali animistične epohe mišljenja. Tako odklanjajo pozitivisti biološke pojme »celotnost« in »entelehija« kot predznanstvene in dokazujejo, da so sporočila, ki uporabljajo te pojme, brez vsebine, ki jo je mogoče verificirati. Beseda metafizika je samo še sramotilna oznaka za popolnoma nejasne miselne procese.«

»S tako zožitvijo govornice seveda nimam kaj početi,« je Niels znova povzel besedo. »Poznaš Schillerjevo pesnitev ‚Konfucijev izrek‘ in veš, da so mi pri srcu zlasti vrstice ‚Le v obilju je jasnost in v breznu je resnica‘. Obilje pa ni samo obilje izkustev, marveč tudi pojmov, različnih načinov govora o našem problemu in o posameznih pojavih. Samo tako, če govorimo o pomembnih razmerjih med opazovanimi pojavi v različnih pojmih in jih skušamo osvetliti z raznih strani, se zavedamo njihovih navideznih nasprotij, lahko vplivamo na spremembo strukture mišljenja, ki je pogoj za razumevanje kvantne teorije.«

Vedno znova npr. pravijo, da je kvantna teorija nezadovoljljiva, ker dopušča dualistično opisovanje sveta s komplementarnimi pojmi »val« in »delec«. Kdor zares razume kvantno teorijo, mu ne bo prišlo na misel, da bi zaradi tega govoril o dualizmu. Sprejel bo teorijo kot enoten opis atomskih pojavov, ki se zdi različen, ko ga zaradi uporabe v eksperimentu prevajamo v običajno govorico. Kvantna teorija je čudovit primer za to, da je dejansko stanje mogoče popolnoma jasno razumeti in obenem vedeti, da lahko o njem govorimo le v podobah in prispodobah. Podobe in prispodobе pa so klasični pojmi, torej tudi »val« in »delec«, ki sicer ne ustrezajo natanko resničnemu svetu. Med seboj so v komplementarnem razmerju in si celo nasprotujejo. Kljub temu pa lahko pri opisovanju pojavov ostajamo samo v območju govornice in se tako približujemo pravemu dejanskemu stanju.

Najbrž je podobno pri splošnih problemih filozofije in zlasti pri metafiziki. Prisiljeni smo govoriti v podobah in prispodobah, ki ne ustrezajo natanko temu, kar resnično mislimo. Ne moremo pa se izogniti nasprotjem, vendar lahko le po tej poti prihajamo bližje resnični vsebini. Te ne smemo zanikati, kajti v globini brezna je resnica, to je natanko tako res kot prvi del stavka.

Prej si govoril o Philippu Franku in njegovi knjigi o vzročnosti. Tudi Philipp Frank se je udeležil filozofskega kongresa v Kopenhagnu in v predavanju, ki ga je imel, je ves problemski krog metafizike, kakor pripoveduješ, odpravil z grajo ali vsaj kot primer neznanstvenega mišljenja. Moral sem zavzeti stališče do njegovega predavanja in sem rekel približno tole:

»Zares ne razumem, zakaj bi smeli prefiks meta uporabljati le pri pojmih kot logika in matematika — Frank je govoril o metalogiki in metafiziki — ne bi pa ga smeli uporabljati v zvezi s pojmom fizike. Prefiks meta želi povedati, da gre za vprašanja, ki so na vrsti šele kasneje, torej za vprašanja po temeljih nekega področja. In zakaj ne bi smeli iskati, kaj pride za fiziko? Jaz bi raje začel na drugem koncu? Hotel bi vprašati, kaj je strokovnjak. Mnogi bodo rekli, da je človek, ki zelo veliko ve o svojem področju. S to definicijo pa se ne strinjam, kajti pravzaprav ni nikdar mogoče zares mnogo vedeti o kakšnem področju. Raje bi dejal: strokovnjak pozna najbolj grobe napake, ki jih v stroki lahko napravi, in se jih zaradi tega zna varovati. V tem smislu bi dejal, da je Philipp Frank, strokovnjak v metafiziki, ker ve, kako bi se ubranil najbolj grobih napak v metafiziki. Ne vem, če je bil Frank zaradi te pohvale zadovoljen, toda jaz nisem mislil ironično, temveč resno. Pri takih diskusijah je predvsem pomembno, da ne poskušaš globino brezna, v katerem je resnica, preprosto odmisлити.«

Istega dne zvečer sva z Wolfgangom pogovor nadaljevala v dvoje. To je bil čas svetlih noči. Zrak je bil topel, mrak pa se je raztegnil skoraj do polnoči in za horizont padajoče sonce je obliko mesto z zadržano modro svetlobo. Odločila sva se za sprehod po »Langelinie«, sprehajališču po obali, kjer pristajajo ladje. Začenja se na jugu, približno tam, kjer je na skali bronasti kip majhne morske deklice iz Andersenove pravljice, na severu pa se konča s pomolom, ki objema pristaniški zaliv in na katerem majhen svetilnik kaže vhod v pristanišče. Najprej sva opazovala ugašajočo svetlobo in ladje, ki so prihajale in odhajale, nato pa je Wolfgang povzel besedo:

»Ali si bil zadovoljen s tem, kar je dejal Niels danes o pozitivistih? Imel sem vtis, da si ti do njih bolj kritičen kot Niels. Ali z drugimi besedami:

pojem resnice je zate nekaj povsem drugega kot za pozitiviste. Ne vem, ali bi bil Niels pripravljen sprejeti tvoj pojem?»

»Tega tudi jaz ne vem. Niels je odrasel v času, ko je bil potreben velik napor, da smo se osvobodili tradicionalnega mišljenja meščanskega sveta 19. stoletja, vključno tudi načina mišljenja krščanske filozofije. Kdor je sodeloval pri tem naporu, se bo vedno branil uporabljati jezik stare filozofije ali teologije. Za nas pa je drugače, ker po dveh vojnah in dveh revolucijah ni več potreben napor, da se osvobajamo tradicij. Zame bi bilo absurdno — in glede tega se z Nielsom strinjam — če bi se moral odpovedati vprašanjem prejšnjih filozofij zato, ker niso izražena v preciznem jeziku. Večkrat imam težave, kaj pomeni tak tok mišljenja, potem ga skušam prevesti v moderno terminologijo ter videti, ali je mogoče danes dati že nove odgovore. Nimam pomislekov, da bi se starih vprašanj znova loteval, prav tako kot nimam pridržkov, da bi uporabil tradicionalno govorico religij. V religijah gre za govorico podob in prispodob, ki ne morejo natanko povedati tega, kar hočejo. Toda končno gre v večini starih religij iz obdobja pred novoveškim naravoslovjem za isto vsebino, ki naj bi jo predstavile podobe in prispodobe in je povezana na centralnem mestu z vprašanjem vrednosti. Pozitivisti imajo prav, da je danes težko dati takim prispodobam smisel. Toda naloga je razumeti smisel, ker je očitno del naše resničnosti. Ali pa ga je morda treba izraziti v novi govorici, če ga ni mogoče več povedati v stari.«

»Če misliš o teh vprašanjih, je mogoče takoj razumeti, da ne kaže začeti s pojmom resnice, ki izhaja iz možnosti predvidevanja. Toda kaj je pojem resnice v prirodni znanosti? V popoldanskem pogovoru si ga nakazal s primerjavo poti letala. Ne vem, kaj misliš s to primerjavo. Kaj naj bi bilo v naravi tisto, kar ustreza pilotovemu namenu ali njegovi nalogi?«

»Tako besede kot namen ali naloga,« sem odgovoril, »so iz človeške sfere in jih je mogoče razumeti samo kot metafore. Toda mogoče lahko pridemo korak dalje s primerjavo med ptolomejsko astronomijo in med nauki o gibanju planetov po Newtonu. Z vidika kriterija resnice ptolomejska astronomija ni bila slabša od Newtonove. Če pa obe primerjamo, imamo vendar vtis, da je Newton pota ozvezdij in njihova gibanja formuliral praviše in je opisal celo smoter, po katerem je narava konstruirana. Ali, če se zatečemo k primeru iz današnje fizike: Ko trdimo, da imajo stavki o ohranitvi energije univerzalno naravo, da veljajo prek vseh področij fizike, da se uveljavljajo v temeljnih zakonih kot simetrijske lastnosti, smo zelo blizu predstavi, da so simetrije odločilne prvine načrta, po katerem je narava ustvarjena. Seveda pa sem si popolnoma na jasnem, da sta tudi besedi »načrt« in »ustvarjena« iz človeške sfere, in da ju uporabljamo lahko le metaforično. Razumljivo je tudi, da nam narava ne daje na voljo pojmov zunaj naše sfere, s katerimi bi se lahko približali tistemu, kar mislimo. Kaj naj še več povem o svojem prirodoznanstvenem pojmu znanstvene resnice?«

»Pozitivisti sedaj lahko ugovarjajo, da zelo nejasno govoriš in so morda ponosni, da se njim kaj takega ne dogaja. Toda kje je več resnice, v jasnosti ali v nejasnosti. Niels je citiral, da je v globini brezna resnica. Toda ali je brezno in ali je resnica in ali ima to brezno kaj opraviti z vprašanjem življenja in smrti?«

Razgovor je za hip zastal, ker je nekaj sto metrov od naju drsela po morju velika potniška ladja, ki je bila z mnogimi lučmi v svetlo modrem mraku videti kot pravljičica in skoraj neresnična. Nekaj trenutkov sem raz-

mišljal o človeških usodah, ki se morda dogajajo za razsvetljenimi okni ladje, potem pa so se Wolfgangova vprašanja v fantaziji spremenila v vprašanja o ladji. Kaj pravzaprav je v resnici ladja? Masa železa z električno centralo, z električnim sistemom in z žarnicami? Izraz človeškega namena in podoba, ki je nastala kot rezultat medčloveških odnosov? Ali je posledica bioloških prirodnih zakonov, ki kot objekt svoje oblikovne moči to pot niso uporabili nebeljakovinske molekule, temveč železo in električno energijo? Ali je beseda »namen« izraz te oblikujoče sile ali naravnih zakonov v človeški zavesti?

Samogovor se je spet vrnil k bolj splošnim vprašanjem. Ali je res nesmiselno misliti za urejajočimi strukturami sveta v celoti neko »zavest«, katere namen so te strukture? Seveda je tudi tako postavljeno vprašanje počlovečenje problema, kajti beseda zavest je nastala vendar v človeškem izkustvu. Zato pojmov ni mogoče uporabiti zunaj človeškega območja. Če smo tako omejeni, potem ni dovoljeno govoriti o zavesti živali, pa vendar imam občutek, da takšen način govorice ni brez smisla. Slutim, da smisel pojma zavesti ostaja širši in bolj meglen, če jo uporabim zunaj človeškega območja.

Za pozitiviste je rešitev zelo preprosta. Svet je razdeljen na tisto, kar je mogoče jasno razložiti, in na tisto, o čemer moramo molčati. Toda ni bolj nesmiselne filozofije, kot je to. Kajti ničesar ni mogoče jasno povedati, če pa vse nejasno iztrgamo, ostanejo le popolnoma neinteresantne tautologije.

Miselna veriga je bila pretrgana, ko je Wolfgang znova povzel besedo:

»Prej si dejal, da ti jezik starih religij ter njihovih podob in prispodob ni tuj in da zato ne veš, kaj početi z omejitvijo pozitivistov. Dal si vedeti, da različne religije z različnimi podobami po tvojem mnenju mislijo o istem dejanskem stanju, ki je centralno povezano z vprašanjem o vrednotah. Kaj si hotel s tem povedati in kaj ima to dejansko stanje, če uporabim tvoj izraz, opraviti s pojmom resnice?«

»Vprašanje o vrednotah — to je vprašanje o tem, kaj delamo, kaj hočemo in kako naj se ravnamo. Vprašanje, ki ga zastavlja človek relativno človeku, vprašanje o kompasu, po katerem naj se ravna, ko išče poti skozi življenje. Ta kompas je imel v različnih religijah in svetovnih nazorih različna imena: sreča, božja volja, smisel, da omenim samo nekatera. Različnost imen kaže na globoke razlike v strukturi zavesti človeških skupin, ki tako imenujejo svoj kompas. Teh razlik ne želimo zmanjševati. Imam pa vtis, da gre v vseh teh opredelitvah za odnos ljudi do osrednje ureditve sveta. Seveda vemo, da je resničnost odvisna od strukture naše zavesti, samo majhen del naše resničnosti je območje, ki je objektivirano. Toda tudi tam, ko se sprašujemo o subjektivnem območju, je osrednja ureditev delujoča in nam ne dopušča, da bi oblike tega območja imeli za igro naključja ali pa za samovoljo. Seveda je lahko v tem subjektivnem območju posameznika ali pa narodov veliko zmede. Lahko vladajo demoni in povzročajo nemir, ali če se izrazimo prirodoznanstveno, lahko delujejo parcialni redi, ki z osrednjim redom niso v skladu in so od tega odtrgani. Toda končno se vedno znova centralni red uveljavlja, v antični terminologiji kot neka enotnost, s katero stopamo v razmerje — v jeziku religije. Če se sprašujemo po vrednostih, potem se zdi, da je zahteva, naj bi ravnali v smislu centralnega reda, tisto, kar naj onemogoči zmedo, ki lahko nastane, kadar se začne uveljavljati delni red. Učinkovitost enotnosti kaže,

da sprejemamo urejenost kot dobro in kaotičnost kot slabo. Pogled na mesto, ki ga je razrušila atomska bomba, se nam zdi grozljiv, veselimo pa se, če se nam posreči puščavo spremeniti v cvetočo, plodno deželo. V prirodnih znanostih je centralni red mogoče spoznati, če lahko uporabimo metaforo, kot: »naravo, ki je ustvarjena po načrtu« in v tej točki je moj pojem resnice povezan z dejanskim stanjem, kakršnega imajo v mislih religije. Zdi se mi, da je o teh zvezah mogoče bolje misliti, odkar razumemo kvantno teorijo. Kajti s kvantno teorijo lahko v abstraktnem matematičnem jeziku označimo enotno ureditev zelo velikih področij, obenem pa spoznavamo, da smo naravnani na prisodobne, če hočemo obrise te ureditve opisati v vsakdanjem jeziku. Sprejeti moramo komplementaren način opažanja, paradokse in navidezna nasprotja.«

»Ta miselni model je razumljiv,« je odgovoril Wolfgang, »toda, kaj misliš s tem, ko praviš, da se centralni red vedno znova uveljavlja? Ta red je ali pa ga ni. Kaj pomeni, da se uveljavlja?«

»S tem mislim nekaj popolnoma banalnega, npr. dejstvo, da po vsaki zimi požene cvetje in da po vsaki vojni zopet gradimo mesta, da se torej kaotično vedno znova spreminja v urejeno.«

Nekaj časa sva molče šla eden ob drugem in sva dosegla severni del sprehajališča. Nato sva nadaljevala najino pot po pomolu okrog pristaniškega zaliva vse do majhnega svetilnika. Na severu je bil še vedno viden svetel rdečkast trak nad horizontom, kar je pomenilo, da sonce še ni odpotovalo predaleč izza te črte proti vzhodu. Obrisi zgradb v pristaniškem zalivu so se kazali v vsej ostrini. Ko sem nekaj časa stal na pomolu, me je Wolfgang precej neposredno vprašal:

»Ali ti pravzaprav verjameš v osebne boga? Jaz sicer vem, da je težko dati smisel takemu vprašanju, toda za smer vprašanja najbrž veš.«

»Ali smem vprašanje drugače formulirati,« sem odgovoril. »Po mojem bi se glasilo: ali lahko stopiš centralnemu redu stvari ali dogajanju, ki ni dvomljivo, tako neposredno nasproti, kakor duši drugega človeka? Name-noma uporabljam težko razločljivo besedo duša, ne da bi bil napačno razumljen. Če me tako vprašaš, potem ti moram odgovoriti pritrdilno. In lahko bi te, ker ne gre za moja lastna doživetja, spomnil na zelo slavni tekst, ki ga je Pascal nosil pri sebi in ki se je začel z besedo »ogenj«. Toda ta tekst ne bi mogel veljati zame.«

»Misliš torej, da je centralni red prav tako intenzivno navzoč kot duša nekega drugega človeka?«

»Morda!«

»Zakaj si uporabil besedo duša in nisi govoril preprosto o ljudeh?«

»Ker beseda duša pomeni centralni red, središče nekega bivanja, ki je v zunanjih pojavnih oblikah zelo različno in lahko zelo nepregledno.«

»Ne vem, če lahko grem dalje s teboj. Svojih lastnih doživetij človek ne sme precenjevati.«

»Seveda ne, toda v naravoslovju se sklicujemo na svoja lastna doživetja ali pa na doživetja drugih, ki se nam kažejo verodostojna.«

»Verjetno to ne bi smel tako vprašati. Toda raje bi se vrnil na izhodiščni problem, na pozitivistično filozofijo. Tebi je tuja, ker ne bi mogel govoriti o vsem, o čemer smo govorili, če bi se moral ravnati po njenih zapovedih. Ali sklepaš, da ta filozofija nima nič opraviti s svetom vrednot? Da v njej ni nikakršne etike?«

»Zdi se, da je tako, toda zgodovinsko gledano je prav obratno. Pozitivizem, o katerem govorimo in ki ga danes srečujemo, je nastal iz pragmatizma in iz temu ustreznega etičnega razpoloženja. Pragmatizem pa je učil vsakega posameznika, naj se ne zadrži nedejavno, temveč naj prevzame odgovornost, naj se trudi za tisto, kar je najbližje, ne da bi takoj mislil na popravljanje sveta, in naj tam, kjer sile zadostujejo, dejavno deluje za boljši red v manjšem območju. V tem pogledu se mi zdi pragmatizem celo močnejši kot mnoge stare religije. Kajti stari nauki so neredko ljudi zavajali v pasivnost, da so se uklanjali na videz neogibnemu, čeprav bi z aktivnostjo lahko mnogo izboljšali. Dober temeljni nauk je, da je na področju praktične dejavnosti treba začeti z malim, če hočeš izboljšati nekaj velikega. In celo v znanosti je ta pot dolgoročno pravilna le, če ne izgublja izpred oči velikega dogajanja. V Newtonovi fiziki je očitno oboje, skrben študij vseh posamičnosti in pogled na celoto. Pozitivizem v svojem današnjem izrazu pa dela napako, da ne želi videti tega velikega dogajanja, da ga celo hoče zadržati v megli — morda sedaj celo s svojo kritiko nekoliko pretiravam — najmanj kar pa je, nikogar ne spodbuja, da bi o tem razmišljal.«

»Tvoja kritika pozitivizma mi je razumljiva. Toda na moje vprašanje še nisi odgovoril. Če je v tem zadržanju pragmatizma in pozitivizma etika in ti imaš prav, ko praviš da je, in da jo je mogoče videti v Ameriki in Angliji — od kod ima ta etika svoj kompas, po katerem se ravna? Trdil si, da prihaja ta kompas iz razmerja do centralnega reda. In kje najdeš to razmerje v pragmatizmu?«

»Tu se ravnam po tezi Maxa Webra, ki je trdil, da je etika pragmatizma kalvinistična, torej krščanska. Če se v zahodnem svetu sprašujemo, kaj je dobro in slabo, kaj vredno napora in kaj je prekleto, smo vedno v vrednostnih merilih krščanstva tudi takrat, ko s podobami in prisposodobami te religije že dolgo nimamo več opravka. Če pa magnetična sila, ki usmerja kompas, ugasne, svojo moč pa ima le iz razmerja do centralnega reda, se bojim zelo grozljivih stvari, ki bodo hujše kot koncentracijska taborišča in atomske bombe. Toda ne bom govoril o tej neveseli strani našega sveta in morda se bo centralno območje med tem pokazalo na drugem mestu. V znanosti je tako, kakor je dejal Niels. Z zahtevami pragmatikov in pozitivistov, skrbnostjo in natančnostjo v posamičnostih in največjo jasnostjo v jeziku se strinjamo. Morali pa bomo njihove prepovedi prekršiti, kajti če ne smemo govoriti o velikih dogajanjih in o njih razmišljati, potem izgubljam kompas, ki nas usmerja.«

Kljub pozni uri je še enkrat pristal ob pomolu čoln, ki nas je prepeljal na drugo stran in od tam smo kmalu dosegli Nielsov dom.

Prev. V. V.